

УДК 94 (477. 7) «1850 / 1900»

**І. О. Кочергін**

*ДВНЗ «Національний гірничий університет» (м. Дніпропетровськ)*

## **ДВОРЯНИ І НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.**

**У статті розкриваються роль і значення дворян у розвитку навчальних закладів Катеринославської губернії у другій половині ХІХ ст.**

*Ключові слова:* дворянство, навчальний заклад, гімназія, попечитель, благодійність, Катеринославська губернія.

**В статье раскрываются роль и значение дворян в развитии учебных заведений Екатеринославской губернии во второй половине XIX в.**

*Ключевые слова:* дворянство, учебное заведение, гимназия, попечитель, благотворительность, Екатеринославская губерния.

**The role and signification of nobility in development of schools of Katerinoslav region in the second half XIX c.**

*Key words:* nobility, school, gymnasium, curator, charity, Katerinoslav region.

Історія освіти на Катеринославщині неодноразово ставала об'єктом досліджень. Вивчалися як окремі навчальні заклади, так і особистості, які тим чи іншим чином прислужилися розвитку освітньої галузі [5, 8, 25, 26, 29–32, 34, 40, 51, 52].

Втім зазначені дослідження, являючи собою біографії діячів або нариси про навчальні заклади, не завжди пов'язували їх із дворянським станом. Тож на даний час роль і значення дворянства в розвитку освітніх закладів Катеринославщини вивчена фрагментарно. Метою даної статті як раз і є спроба постановки цього питання.

Освіта завжди належала до важливих сфер соціально-культурного життя будь-якого суспільства. Розвиток її напряду впливав на соціально-економічні процеси в державі від давнини до сьогодення. Розвиток освіти залежав від якісного та кількісного освітнього рівня населення. Якщо взяти до уваги період, який нами розглядається, то варто зазначити, що на середину ХІХ ст. на Катеринославщині найбільш освіченим класом, безумовно, вважалося дворянство. Освічена, або так звана інтелігентна маса складалася переважно з представників «благородного» стану, який до того ж мав значно більше можливостей для отримання якісної освіти. Ліберальні реформи Олександра II внесли суттєві корективи в ситуацію, і на кінець ХІХ ст. серед інтелігенції процентне співвідношення дворян до інших станів змінилося не на користь перших.

Уявлення про зміну процентного співвідношення освічених дворян відносно інших станів може дати кількість учнів середніх навчальних закладів, які згодом складали прошарок інтелігенції. У поданих нижче таблицях показано кількість учнів із різних станів, які отримували освіту в середніх навчальних закладах Катеринославщини – класичній чоловічій гімназії та повітових училищах у середині XIX ст.

Таблиця 1

**Кількість учнів у повітових училищах Катеринославської губернії  
станом на 1 січня 1855 р. [13, с. 216].**

№ з/п	Повітове училище	Число учнів за станами					% дворян
		дворян спадкових	дворян особистих	духовного звання	інші	загальне число	
1	Катеринославське	16	41	3	18	78	73
2	Новомосковське	9	14	1	31	55	41,8
3	Павлоградське	9	7	-	17	33	48,5
4	Бахмутське	17	15	1	39	72	44,4
5	Олександрівське	7	19	2	19	47	55,3
6	Слов'яносербське	11	11	1	12	35	62,8
<b>Усього:</b>		<b>69</b>	<b>107</b>	<b>8</b>	<b>136</b>	<b>320</b>	<b>55</b>

Таблиця 2

**Кількість учнів Катеринославської класичної гімназії  
станом на 1 січня 1872 р. [30, с. 264]**

Кількість учнів за станами						% дворян
дворян і чиновників	духовного звання	міських станів	сільських станів	іноземців	усього	
239	8	118	7	12	384	62,2

Таким чином, на середину XIX ст. діти дворян, які навчалися в середніх навчальних закладах Катеринославщини, складали більшість, хоча й не переконливу. Лише в Катеринославській класичній чоловічій гімназії дворяни значно переважали, навіть на початку 1870-х рр.

Уже в 1880-х рр. картина починає поступово змінюватися. Кількісне зменшення дітей дворян порівняно із дітьми вихідців з інших соціальних груп помітне з даних табл. 3.

Таблиця 3

**Відомість про кількість учнів у Катеринославській губернії  
та повітах на 1883 р. [11, арк. 14–16]**

№ з/п	Місто / навчальний заклад	Кількість учнів			% дворян
		загальна	дворян	купців і міщан	
Катеринослав					
1	Класична гімназія	511	260	234	50,9
2	Реальне училище	115	18	56	15,7
3	Духовна семінарія	259	1	15	0,4
4	Жіноча Маріїнська гімназія	523	248	252	47,4
5	Жіноча прогімназія	35	11	21	31,4
6	Жіноче духовне училище	250	-	-	0
Олександрівськ					
7	3-класне міське училище	171	4	113	2,3
8	Жіноче міське училище	118	2	102	1,7
Новомосковськ					
9	Жіноча прогімназія	100	24	64	24
10	Повітове училище	45	13	24	28,9
Павлоград					
11	Чоловіча прогімназія	105	18	63	12,1
12	Жіноча прогімназія	56	12	35	21,4
13	Міське училище з ремісничим відділенням	112	18	80	16,1
Верхньодніпровськ					
14	Жіноча прогімназія	92	26	61	28,3
15	3-класне чоловіче училище	86	18	55	20,9
16	Ремісничє училище	29	3	19	10,3
Таганрог					
17	Чоловіча гімназія	455	100	150	22
18	Жіноча гімназія	446	96	299	21,5
Бахмут					
19	Класична прогімназія	130	36	77	27,7
Ростов-на-Дону					
20	Петровське реальне училище	329	43	198	13,1
21	Прогімназія	252	51	163	20,2
22	Азовська прогімназія	63	5	33	7,9
23	Технічне залізничне училище	107	14	52	13,1
Маріуполь					
24	Олександрівська чоловіча гімназія	192	32	117	16,6
25	Жіноча гімназія	141	33	81	23,4
Усього учнів		4722	1086	2364	23

Як впливає з табл. 3, кількість дворянських дітей у навчальних закладах Катеринославської губернії менше ніж за 30 років (з 1856 до 1883) зменшилась більше ніж удвічі. Лише в Катеринославській класичній чоловічій та Маріїнській жіночій гімназіях діти дворян становили половину учнів, що теж було менше, ніж напередодні селянської реформи<sup>1</sup>.

Отже, освіченість серед різних станів суспільства чим далі, тим більше зростала. На кінець XIX ст. дворяни остаточно втратили перевагу серед прошарку інтелігенції. На нашу думку, причини такої зміни слід шукати в тих соціально-економічних змінах, які охопили Російську імперію внаслідок ліберальних реформ Олександра II. Скасування кріпацтва, запровадження земських установ, освітня реформа 1874 р. прямо вплинули на збільшення кількості навчальних закладів і спричинили приплив до них вихідців із «непривілейованих» станів суспільства.

Попри це дворянство, маючи високий освітній рівень, а також більший матеріальний добробут порівняно із представниками інших станів, продовжувало впливати на освітній процес у губернії.

Освіта була одним із індикаторів високого положення дворянства в суспільстві. Освіта, поруч з матеріальним становищем і різноманітними привілеями, дозволяла виділятися дворянам серед маси населення. Однак у другій половині XIX ст., особливо після появи земських установ, ставлення до освіти та її значення в суспільстві змінюється. У дворянському середовищі зростає розуміння необхідності поширення освіти серед народу.

Щоправда, ставлення дворян до необхідності відкриття широкої мережі освітніх закладів не було вже таким однозначним. Дану ситуацію вдало характеризував відомий на Катеринославщині освітянин, поміщик Олександрівського повіту Д. Т. Гнедін (1818–1885). Будучи членом училищної ради Олександрівського повіту, він зробив доповідь, у якій продемонстрував наявність кількох груп, що малі різне ставлення до збільшення мережі народних шкіл. «На жаль, мало хто скаже, – зазначав він, – що народна освіта потрібна для загального добробуту... для чого народні школи, коли ми не будемо навчати там своїх дітей, для чого витрачатися (говорили одні. – *І. К.*)... освіченість для народу не лише не корисна, але, навіть, шкідлива, що вона розвине ледачість, неробство і крутіїство, що тоді землевласники не будуть мати ані пастухів, ані економічної прислуги, – всі будуть освічені і в пани лізти (говорили інші. – *І. К.*)» [10, с. 70–71].

---

<sup>1</sup>Це дійсно лише для класичної чоловічої гімназії, оскільки Маріїнська гімназія почала свою роботу вже після 1861 р.

Сам Д. Т. Гнедін вважав, що «діяти на користь народної освіти – у вищому ступені відродно, особливо коли бачиш, що праця даремно не гине» [10, с. I].

У подібному ключі висловлювався відомий педагог М. О. Корф (1834–1883). «На словах ми за народну освіту, – констатував він, – а насправді ми проти неї» [27, с. 9]. М. О. Корф вважав, що суспільство ставиться байдуже до питання освіти, а держава виділяє на нього незначні суми [27, с. 1]. Натомість, на його переконання, «освіта має складає нагальну потребу всієї держави і всього суспільства, які через це повинні про неї турбуватися» [27, с. 15].

Прихильну щодо розвитку системи освіти, але більш обережну позицію обіймали члени училищних рад Я. Я. Савельєв та О. М. Поль. З одного боку, Я. Я. Савельєв (1820–1875) визнавав, що справа народної освіти є дуже важливою. Водночас у сфері народної освіти «... казки, зайва ідеологія шкідливі. Народу нашому потрібна елементарна освіта» [48, с. 77–78].

Схожу позицію займав відомий громадський діяч О. М. Поль (1832–1890). Він вважав, що в школі повинні не тільки вчити грамотності, а й займатися моральним вихованням школярів. На думку О. М. Поля, підготовка народних учителів теж була необхідною справою, але робити це він пропонував не примусово чи за планом, а за бажанням самого народу [36, с. 41].

Гласний Бахмутського повітового земства Ф. І. Плещеев визнавав необхідність розширення мережі народних шкіл, але розумів, що земство не має для цього достатньо коштів. Окрім цього не вистачало вчителів. Він пропонував звернутися по допомогу до сільських священиків і дияконів [18, с. 102–103]. На жаль, рівень підготовки священнослужителів рідко був високим, тож ця пропозиція була безперспективною.

Дворяни, усвідомлюючи неминучість розширення мережі народних шкіл, знаходили багато причин, які, на їх переконання, перешкоджали належному розвитку народної освіти. Звичайно, були й суто об'єктивні обставини. Однак висновок, який випливає з багатьох промов, які дворяни виголошували в земстві і в пресі, зводився до того, що освіта має розвиватися поступово, тобто повільно. «Запровадження народної освіти вимагає розсудливої поступовості», – писав свого часу майбутній голова Катеринославської губернської земської управи Н. І. Штанський [53, с. 4].

Втім факт залишається фактом: дворянство не лише не заперечувало необхідності поширення мережі шкіл різного профілю, але й активно сприяло їх появі.

У першій половині XIX ст. дворянство Катеринославської губернії брало активну участь у заснуванні й підтримці шкільних закладів.

У 1805 р. за активної підтримки Катеринославського дворянського зібрання<sup>2</sup> і особисто Д. Т. Мізка (1772–1847) було відкрито Катеринославську класичну гімназію. У 1805 р. в Катеринославі, у 1806 р. – Павлограді, 1807 р. – Новомосковську, 1808 р. – в Олександрівську і Бахмуті за сприяння того ж Д. Т. Мізка відкрилися повітові училища [13, с. 96–98].

У грудні 1828 р. при гімназії було засновано благородний пансіон для дворян і різночинців [13, с. 190]. Тут навчалися стипендіати на гроші катеринославського дворянства.

Коли у 1840-х рр. постало питання ремонту будинку гімназії, дворянство відгукнулося на прохання дирекції про допомогу. Губернський маршалок Ф. Є. Франк у 1846 р. висловив згоду про виділення коштів на ремонт і звернувся до повітових маршалків із проханням віднайти на це кошти. Але з цим вийшло зволікання [30, с. 155–156]. Зрештою дворянство змогло виділити лише 18 277 крб із необхідних 120 000 [30, с. 175].

Дворяни здійснювали пожертвування і у приватному порядку. Так, Г. П. Алексєєв, О. Д. Канкрін, М. О. Борзенко, П. А. Струков жертвували різні суми на розвиток гімназії. У 1860-х рр. Г. П. Алексєєв із власних коштів заснував стипендію для одного учня [30, с. 217–218].

Заснування іменних дворянських стипендій не було винятковим явищем. У середині 1870-х рр. павлоградське дворянство підняло питання про заснування стипендії імені Павлоградського повітового маршалка А. П. Письменного в класичній чоловічій гімназії. Унаслідок тривалого листування з Міністерством внутрішніх справ прохання було задоволене. У січні 1876 р. павлоградське дворянство внесло на спеціальний рахунок Павлоградського міського громадського банку 5000 крб, з яких мали б нараховуватися проценти для стипендії. Після цього вищезгадане клопотання було позитивно вирішене імператором, який у травні 1876 р. дав дозвіл на заснування стипендії ім. А. П. Письменного [45, арк. 27].

Тривалий час освіти могли отримувати тільки хлопчики. Лише у 1859 р. катеринославське дворянство порушило питання про відкриття жіночої гімназії. Із приміщенням допоміг колишній учитель духовної семінарії та класичного училища Андрій Степанович Понатовський. Він погодився допомогти дворянству, пообіцявши передати під жіночу гімназію власний двоповерховий будинок із землею навколо нього. У заповіті, складеному в 1861 р., зазначалося, що буди-

<sup>2</sup>Катеринославське дворянство подарувало гімназії будинок і виділило кошти.

нок передається «у вічну і повну власність дворянству Катеринославської губернії для заснування жіночої гімназії» [19, с. 20–21].

Коли будинок перейшов у власність дворянського зібрання, воно виділило 31 282 крб на ремонт приміщення. Після капітального ремонту 30 серпня 1865 р. Маріїнське училище почало свою роботу [15, с. 114]. Першим її директором губернське дворянство призначило Олександрю Якимівну Риндовську (1829–1905), яка належала до відомої на Катеринославщині дворянської родини Ковалевських. Її батько Яким Якович Ковалевський, з дворян Олександрівського повіту, тривалий час був директором народних училищ та Катеринославської класичної гімназії. Завдяки енергії О. Я. Риндовської Маріїнське училище в 1870 р. отримало статус гімназії. Під її керівництвом розроблялися навчальні плани, формувалася бібліотека. У 1881 р. за сприяння О. Я. Риндовської почало діяти Общество попечительства о женском образовании в г. Екатеринославе [52, с. 40].

Роль О. Я. Риндовської в розвитку Маріїнської гімназії визнавала вся інтелігенція Катеринослава. У 1889 р. під час відзначення 25-річного ювілею діяльності Олександри Якимівни на ниві жіночої освіти вітальні адреси надіслали губернський маршалок дворянства, міська влада, співробітники, батьки вихованок гімназії, катеринославський єпископ Серапіон, Г. П. Алексєєв та інші. Маршалок дворянства А. П. Струков відзначив багаторічну діяльність керівниці гімназії, зауваживши, що навчальний заклад «... заснований з ініціативи і утримувався переважно за участі дворянства» [50, с. 3].

З 1881 р. дворяни отримали виключне право обирати членів опікунської ради гімназії, які змінювалися через кожні три роки [52, с. 32–33]. Не всі члени опікунської ради брали однакову участь у житті гімназії. Найбільш активними були П. О. Янченко, М. В. Курилін, О. М. Поль та ін. Наприклад, О. М. Поль подав клопотання губернському земству про виплату боргу в розмірі 8 000 крб, які гімназія завинила земству, і домогся позитивного вирішення цього питання [52, с. 39].

На початку 1870-х рр. у дворянському середовищі виникла ідея відкриття при Маріїнській гімназії дворянського пансіону [44, арк. 4 зв.]. Схожий пансіон вже діяв при класичній чоловічій гімназії. Лише наприкінці 1870-х рр. справа зрушила з місця. Катеринославське дворянство виділило 31 282 крб. Значну суму в розмірі 3 000 крб пожертвувала почесна попечителька гімназії Марія Олександрівна Кох [43, арк. 4 зв.].

Згодом ідея про заснування дворянського пансіону трансформувалась, і деякі дворяни почали вести мову про перетворення всієї гімназії на суто дворянську. На 24 черговому (грудень 1889 р.) Катеринославському земському губернському зібранні гласний О. М. Поль

висловив ідею про те, аби клопотатися перед урядом щодо надання Катеринославській Маріїнській жіночій гімназії статусу дворянської, без права допуску до неї осіб, які не мали дворянського статусу, особливо це стосувалося євреїв. Натомість він пропонував зробити все-становою прогімназію [12, арк. 4].

Врешті ця ідея, як несприйнятна, була відхилена. Наслідком став конфлікт дворянства в особі О. М. Поля і єврейської громади Катеринослава. О. М. Поль як член опікунської ради гімназії щиро опікувався її проблемами: жертвував чималі суми на її розвиток, переймався моральним вихованням учениць, вважаючи, що єврейські дівчата, які вчилися в гімназії, негативно впливають на виховання дівчат із дворянських родин.

Факти свідчать, що вплив дворянства на розвиток перших середніх навчальних закладів Катеринослава – класичної чоловічої і Маріїнської жіночої – є незаперечним.

Єдиним із найбільших за кількістю учнів навчальним закладом, у заснуванні якого дворяни не брали участі, було Реальне училище. Воно відкрилося 26 вересня 1875 р. Ідея його створення належала губернському земству і міській владі [22, с. 4]. Тож дворянство брало участь у його розвитку опосередковано – через попечителя, якого обирало губернське земство, і приватні пожертвування. Зазвичай попечителями ставали представники дворянства. Першим був П. М. Миклашевський, який упродовж трьох років існування училища вносив до каси по 500 крб із власних коштів [24, с. 5]. Традиційно великі пожертвування на розвиток гімназії робили попечителі та окремі представники дворянства. Приміром, у 1892 р. П. В. Каменський вніс до каси гімназії 300 крб, у 1899 р. Ольга Семенівна Поль – 500 крб [25, с. 56–57].

Тож дворянська корпорація не брала участі в розбудові училища, але окремі представники катеринославського дворянства робили свій посильний внесок у його розвиток. Одна з причин того, що Реальне училище не користувалося особливою популярністю серед дітей дворян, полягала в тому, що атестат цього навчального закладу не давав права вступу до університетів. За перші 9 років існування училища дворяни склали лише 16% від загальної кількості учнів [23, с. 6].

Отже, Реальне училище (згодом воно стало називатися Першим Реальним училищем) не користувалося популярністю серед дворянства. Серед навчальних закладів Катеринослава, які можна віднести до «елітних», найбільша увага дворянства традиційно віддавалася Класичній чоловічій та Маріїнській жіночій гімназіям. Саме цим двом закладам дворянство в цілому і окремі його представники надавали найбільшу підтримку.



З моменту скасування кріпацтва деякі представники дворянства звернули свою увагу на село. Протягом 1860–1870-х рр. у губернії було відкрито десятки шкіл. Більшість із них завдячують своїй появі земським установам, які почали діяти в 1866 р.

Протягом 1866–1867 рр., завдяки зусиллям повітового земства і особисто членам повітової училищної ради, новомосковським поміщикам М. Д. Мізко, О. О. Гану і Ф. Ф. Соловійову, в Новомосковському повіті було відкрито 18 сільських шкіл [20, с. 2–3].

Унаслідок наполегливої діяльності М. О. Корфа і Олександрівського повітового земства вже в 1872 р. в Олександрівському повіті функціонувало 55 початкових шкіл (це при тому, що до 1866 р. їх було всього чотири). Звітуючи перед училищною радою, М. О. Корф не став зупинятися на здобутках, які досягло земство за останні п'ять років, а говорив про нагальні проблеми, які ще потребували свого вирішення [7, с. 123]. Більше того, М. О. Корф вважав за потрібне поширити свої ідеї в галузі освіти на всю Російську імперію. З цієї метою він листувався із видатними просвітянами К. Ушинським, В. Кошем, І. Беловим, Ф. Павленковим та ін. [6, с. 12.]. У власному маєтку с. Нескучному в Олександрівському повіті він створив школу для селян, яку утримував на власний кошт.

М. О. Корф був не єдиним із дворян, хто на власний кошт започаткував школу для сільських мешканців. Ще до скасування кріпацтва Дмитро Титович Гнедін (1818–1885) відкрив народну школу в своєму маєтку в с. Олександрівці Олександрівського повіту. У 1861 р. подібну школу в Новомосковську відкрив Григорій Антонович Залюбовський (1836–1898) [51, с. 131].

Як вже було вище зазначено, стрімке зростання кількості шкіл було зумовлене появою земств. Серед земців, більшість яких становили дворяни, ідея поширення освіти в народній масі сприймалася позитивно, однак на їх переконання народні школи повинні були поширювати знання, які можна було б потім застосувати на практиці: у сільському господарстві або ремеслі. Із цього викристалізувалась думка про ремісничі училища. Серед найбільш відомих варто назвати Ремісниче училище ім. Д. Гнедіна і Верхньодніпровську нижчу сільськогосподарську школу. Д. Т. Гнедін більше 10 років плекав думку про відкриття ремісничого училища, для чого навіть заклавав свій маєток. Та лише незадовго до його смерті – у 1883 р. ремісниче училище для кустарів на 90 учнів було відкрите. Згодом воно отримало назву Гнедінського, у пам'ять про засновника [9, с. 142].

Активною діяльністю в галузі освіти відзначився Ераст Костянтинович Бродський (1851–1919), який у 1880–1908 рр. обіймав пост маршалка дворянства Верхньодніпровського повіту. У 1881 р. він змінив О. М. Поля на посту попечителя Саксаганського ремісничого

го училища, у 1889 р. був призначений попечителем Комісарівського однокласного училища, а з 1890 р. опікувався Верхньодніпровським міським училищем. У 1890-х рр. виникла ідея про створення сільськогосподарської школи. Е. К. Бродський виділив під майбутню школу 40 десятин землі й обіцяв 8 років піклуватися про неї [21, с. 12].

Школу планувалося спорудити в селі Вишневому поблизу залізничної станції Ерастівка Верхньодніпровського повіту (нині це Ерастівський державний аграрний технікум Дніпропетровського державного аграрного університету). Управа під головуванням В. І. Карпова своїми діями сприяла початку робіт зі спорудження сільськогосподарської школи. Ще в 1895 р. зібрання постановило будувати цю школу, але тільки 13 серпня 1898 р. відбулася закладка шкільних будівель [39, с. 333].

У жовтні 1899 р., після завершення будівельних робіт, було запрошено персонал: на посаду директора – Павла Федоровича Тушкана, викладачем спеціальних предметів – Тимофія Васильовича Локтя та ін. Особливу вдячність управа приносила почесному попечителю школи Е. К. Бродському, без якого школа, за словами В. І. Карпова, ще б тривалий час чекала на відкриття [39, с. 338].

Показником ширшої зацікавленості дворян у розвитку навчальних закладів різного рівня в губернії є інститут попечительства (див. додатки) і традиційна добродійність. Ще в 1811 р., згідно з думкою міністра народної освіти О. К. Розумовського, була заснована посада «почесних наглядачів» [20, с. 2], а в 1828 р., із появою нового статуту для освітніх закладів, – звання «почесних попечителів» [13, с. 144].

Роль і значення попечителів навчальних закладів вважалися досить важливими. «Роль і значення попечителів у житті школи дуже серйозні, широкі і можуть принести велику користь шкільній справі», – зазначав один із дописувачів газети «Приднепровський край» [54, с. 2]. На його думку, попечителями мають ставати люди освічені, які щиро люблять шкільну справу. Він виділяв два типи попечителів: «селянин-глитай» і місцевий землевласник або земський начальник. Перевага віддавалася двом останнім як більш гідним високого звання попечителя. Тож, на переконання автора, дворяни, а саме вони й належали до місцевих поміщиків і обіймали посади земських начальників, мали природне право піклуватися про школи [54, с. 2].

Незважаючи на те значення, якого надавали посаді попечителя, насправді він не міг втручатися в навчальний процес і мало впливав на виховання учнів. Його роль полягала в матеріальній та особистій підтримці опікуваного ним навчального закладу.

Слід сказати, що намагання попечителів якимось чином змінити ситуацію призводили до конфліктів. У 1866 р. між директором Катеринославської класичної чоловічої гімназії М. І. Білим та її попе-

чителем, яким на той час був Г. П. Алексєєв, виникла суперечка. Як доповідав катеринославський губернатор В. Д. Дунін-Барковський, М. І. Білий був дуже роздратований позицією Г. П. Алексєєва, який «втручався» у внутрішні справи гімназії. Губернатор, назвавши вчинки М. І. Білого по відношенню до Г. П. Алексєєва непристойними, характеризував його як людину із жовчним і чванливим характером, що не поважає «начала, які мають оберігати посадові особи» [41, арк. 74 зв.]. Натомість Г. П. Алексєєва губернатор вважав добре освіченим, зі спокійним характером, бездоганим у своїх суспільних відносинах, який «... за образом і напрямом своїх думок відповідає умовам моральної і службової благонадійності, міг би бути справді корисним гімназії, якби не зустрічав постійної протидії (своїм діям з боку. – І. К.) директора гімназії» [41, арк. 74 зв.].

Наслідком конфлікту стало звільнення директора. З погляду губернської влади чиновник-директор априорі не міг бути кращим за попечителя, який належав до дворянського стану. Хоча гідність і вихованість Г. П. Алексєєва сумніву не піддається, директор мав програвшу позицію із самого початку конфлікту, навіть якби був правий.

Місце попечителя в освітньому процесі було малозрозумілим. Під час роботи 14-ї чергової сесії Катеринославського губернського земства це питання викликало жваву дискусію серед земців. Питання порушив попечитель реального училища І. М. Яковлев. Він просив звільнити його від попечительства, не називаючи причини. Ці приховані причини намагався пояснити маршалок дворян Павлоградського повіту А. П. Письменний, який із 1875 р. опікувався Павлоградською чоловічою прогімназією. «Попечитель лише для того, аби приносити матеріальні пожертви для цього закладу, чи він повинен піклуватися про добробут училища і жертвувати для цього своєю розумовою працею», – намагався з'ясувати А. А. Письменний [49, с. 471].

Думку Письменного поділяв І. Я. Нестелей, вважаючи, що роль і значення попечителя досі не з'ясовані. Він наполягав на тому, щоб попечитель мав більший моральний вплив на опікуваний ним заклад. О. М. Поль (був попечителем кількох навчальних закладів) висловлювався більш категорично, порівнюючи попечителя з «дійною коровою» [49, с. 471–472].

Голова земського зібрання Г. П. Алексєєв, який на собі відчув всі «принади» посади попечителя, констатував, що «закон цілком усуває нас (попечителів. – І. К.) від будь-якої участі в педагогічній діяльності, і все залежить від добрих відносин із начальством; якщо хороший директор, ... то справа йде добре; якщо навпаки, то попечитель навіть не має права відчинити кватирку» [49, с. 473].

Таким чином, попечительство за своєю суттю було громадським обов'язком, яке несло із собою лише додаткові витрати сил, коштів

і часу. Саме так його і сприймали дворяни, які обіймали цю посаду. Тому часто від попечительства відмовлялись.

Ще однією важливою складовою участі дворян у розвитку навчальних закладів були пожертвування різних сум: на придбання навчального приладдя, приміщень, утримання учнів. Відомий колекціонер, маршалок дворянства Катеринославської губернії Георгій Петрович Алексєєв (1834–1914) у 1862 р. пожертвував на повітове училище 350 крб сріблом, у тому числі на бібліотеку і на оплату навчання бідних учнів, у 1868 р. – 84 крб на школу, а у 1869 р. – гімназії і пансіону 757 крб [2, с. 25–26]. Для розвитку мережі шкіл в Олександрівському повіті давали кошти поміщики Д. Т. Гнедін, О. Є. Канкрін, П. М. Миклашевський [28, с. 25]. Поміщик Катеринославського повіту Олексій Олексійович Савицький (1835–?) у 1896 р. заснував у с. Павлівці (Катеринославський повіт) церковно-парафіяльну школу: дав гроші на її будівництво, придбав необхідні приладдя для навчання і до кінця життя матеріально утримував школу [1, с. 134].

Дворянське зібрання асигнувало 3 000 крб на утворення об'єднаного дворянського фонду ім. спадкоємця Цесаревича з нагоди його народження для відкриття навчально-виховних закладів загальноосвітнього характеру в селах. Окрім отримання загальної освіти передбачалося надати можливість дітям дворян виховуватися у сприятливих умовах і набувати необхідні навички і знання для селянського життя [42, арк. 1].

Дворянство також не стояло осторонь процесу заснування першого вищого навчального закладу в Катеринославі – Вищого гірничого училища, пожертвувавши на його відкриття чималі кошти [46, с. 14]. Крім того, дворянами регулярно надавалися стипендії вихованцям класичної чоловічої, Маріїнської жіночої гімназій та учням інших навчальних закладів, у тому числі й за межами Катеринославської губернії. На кінець 1880-х рр. лише в Катеринославській класичній гімназії надано було 4 дворянські стипендії [34, с. 23]. На кінець XIX ст. у класичній гімназії дворянство утримувало 4 пансіонерів, 6 стипендіатів, у Маріїнській одну стипендіатку [16, с. 1].

Катеринославське дворянство підтримувало не лише катеринославські навчальні заклади. Постійною його підтримкою користувався Полтавський кадетський корпус, для потреб якого дворяни виділили чималу суму – 105 077 крб. Щоправда, російський уряд не дозволяв розпоряджатися цим капіталом [14, арк. 8]. На кінець XIX ст. завдяки цьому капіталу в Полтавському кадетському корпусі отримало освіту 186 дітей катеринославських дворян [16, с. 1].

Таким чином, важливість впливу дворянського корпорації в цілому та окремих дворян на розвиток освітнього простору Катеринославської губернії в другій половині XIX ст. не викликає сумніву.

Найбільшою увагою і прихильністю катеринославського дворянства користувалися дві гімназії – класична чоловіча і Маріїнська жіноча. Саме тут були створені дворянські пансіони, надавалися дворянські стипендії і навчалось найбільше дітей дворян.

Різке зростання інтересу дворян до освіти відбулося лише після того, як у губернії були впроваджені земські установи, а також після покладення у 1874 р. функцій голови губернської та повітових училищних рад на маршалків дворянства. Протягом 1860–1870-х рр. утворилися десятки початкових та середніх шкіл, у тому числі за прямої та активної підтримки окремих дворян.

Традиційними для дворянства залишались інститут попечительства і благодійність. Буквально всі згадувані у цій статті гімназії та школи перебували під покровительством дворянства або окремих його представників. Нерідкісним було таке явище, коли один і той самий дворянин був попечителем або входив до опікунської ради кількох навчальних закладів. Часто попечителями ставали кілька представників однієї родини, наприклад Кохи, Миклашевські.

Щороку дворяни робили чималі пожертвування на розвиток навчальних закладів різного рівня, що дозволяло їм розвивати матеріальну базу, відкривати додаткові класи, наймати кращих учителів. Отже, у другій половині XIX ст. завдяки дворянству в цілому та окремим його представникам відкрилися десятки шкіл – від елітної Маріїнської жіночої гімназії до ремісничих і сільських шкіл. У 1860–1890-х рр. характерною стала підтримка дворянами навчальних закладів через земства та інститут попечительства. Поруч із дворянством важливу роль у розвитку мережі навчальних закладів стали відігравати міська влада і земство.

## ДОДАТКИ

### Попечителі найбільших навчальних закладів Катеринославської губернії станом на 1864 р. [3, с. 156–157]

№ з/п	Навчальний заклад	Попечитель	Соціальний стан
1	Катеринославська класична чоловіча гімназія	Котляревський Михайло Михайлович	дворянин
2	Катеринославське повітове училище	Алексєєв Георгій Петрович	дворянин
3	Павлоградське повітове училище	Мізко Микола Дмитрович	дворянин
4	Бахмутське повітове училище	Депрерадович Олександр Васильович	дворянин

Закінчення

№ з/п	Навчальний заклад	Попечитель	Соціальний стан
5	Олександрівське повітове училище	Василенко Григорій Іванович	дворянин
6	Слов'яносербське повітове училище	Карпов Іван Олександрович	дворянин
7	Катеринославське жіноче училище 2-го розряду	Миклашевська Ганна Володимирівна	дворянка

**Попечителі Катеринославської класичної гімназії**  
[30, с. 349; 38, с. 255]

№ з/п	Роки перебування на посаді	Попечитель	Соціальний стан
1	1845–1856	Гавриленко Дмитро Петрович	дворянин
2	1856–1865	Кох Іван Степанович	дворянин
3	1864–1866	Котляревський Михайло Михайлович	дворянин
4	1866–1875	Алексєєв Георгій Петрович	дворянин
5	1875–1877	Байдак Григорій Андрійович	дворянин
6	1877–1883	Коростовцев Володимир Семенович	дворянин
7	1883–1886	Енгельгард Олександр Дмитрович	дворянин
8	1886–1889	Миклашевський Павло Михайлович	дворянин
9	1889–1892	Миклашевський Михайло Ілліч	дворянин
10	1892–1895	Бродський Ераст Костянтинович	дворянин
11	1895–1909?	Малама Володимир Федорович	дворянин
12	1909?–1917	Бродський Ераст Костянтинович	дворянин

**Попечителі Катеринославської Маріїнської жіночої гімназії**  
[52, с. 24–25; 33 с. 2; 4, с. 38; 17, с. 199]

№ з/п	Роки перебування на посаді	Попечитель	Соціальний стан
1	30. 08. 1865–1868	Котляревська Віра Павлівна	дворянка
2	1869–1893	Кох Марія Степанівна	дворянка
3	1894?–1911?	Месарош Катерина Іванівна	дворянка
4	1911?–1917	Урусова Віра Георгіївна	дворянка

**Попечителі Катеринославського 1-го Реального училища  
[24, с. 5.; 37, с. 267; 47, с. 885–888]**

№ з/п	Роки перебування на посаді	Попечитель	Соціальний стан
1	26. 09. 1875–25. 10. 1878	Миклашевський Павло Михайлович	дворянин
2	10. 01. 1879–15. 02. 1880	Яковлев Іван Михайлович	дворянин
3	15. 02. 1880–4. 12. 1882	Хрінников Микола Миколайович	купець
4	4. 12. 1882–6. 12. 1885	Поль Олександр Миколайович	дворянин
	6. 12. 1885–7. 12. 1888	Поль Олександр Миколайович	дворянин
	7. 12. 1888–26. 07. 1890	Поль Олександр Миколайович	дворянин
7	9. –14. 12. 1890	Нестелей Іван Якович	дворянин
8	14. 12. 1890–12. 12. 1893	Каменський Петро Валерійович	дворянин
	12. 12. 1893–12. 12. 1896	Каменський Петро Валерійович	дворянин
	12. 12. 1896–14. 12. 1899	Каменський Петро Валерійович	дворянин
	14. 12. 1899–8. 12. 1902	Каменський Петро Валерійович	дворянин
10	8. 12. 1902–23. 01. 1906	Родзянко Михайло Володимирович	дворянин
	23. 01. 1906–19. 01. 1909	Родзянко Михайло Володимирович	дворянин
12	19. 01. 1909–11. 12. 1911	Урусов Микола Петрович	дворянин
	11. 12. 1911–1917	Урусов Микола Петрович	дворянин

**Бібліографічні посилання**

1. *Абросимова С. В.* Бутовичівська економія Савицьких / С. В. Абросимова, Н. В. Сурева // Гуманітар. журн. – 2004. – № 1–2. – С. 132–135.
2. *Абросимова С. В.* «Как говорят...»: Из повседневной жизни Екатеринославского дворянства XIX в. (по материалам эпистолярной коллекции музея) / С. В. Абросимова // Скарби музеїв: збірник статей. Матеріали обл. наук. конф. до Міжнар. дня музеїв 2003 р. – Д., 2005. – С. 21–34.
3. Адрес-календарь // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринослав, 1864.
4. Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1900 год // Памятная книжка и адрес-календарь 1900 год. Екатеринославская губерния / под ред. Я. Г. Гололобова. – Екатеринослав, 1899. – Вып. 1.
5. *Баздирева Е. М.* Діяльність О. Я. Риндовської (Чернової) в галузі освіти Катеринослава (друга половина XIX – початок XX ст.) / Е. М. Баздирева // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 312–319.
6. *Бекетова В. М.* Подвижник просвещения / В. М. Бекетова // Днепров. правда. – 1988. – 10 апр.
7. *Веселовский Б. Б.* История земств / Б. Б. Веселовский. – СПб., 1911. – Т. 4.
8. *Гаєвська Л.* Микола Корф: громадська й педагогічна діяльність / Л. Гаєвська. – Умань, 2008.

9. Гнедин Д. Т. Мои воспоминания / Д. Т. Гнедин // Рус. богатство. – 1893. – № 5. – С. 141–164.
10. Гнедин Д. Т. Отчет члена училищного совета Александровского уезда по 1 и 2 училищным участкам за 1868–1869 учебный год / Д. Т. Гнедин. – Екатеринослав, 1969.
11. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 102, оп. 80, д. 88, ч. 4, 1884 г. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. Политический обзор по Екатеринославской губернии.
12. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 102, оп. 88, д. 47, ч. 24. – 1890 г. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. Политический обзор по Екатеринославской губернии.
13. Грахов Я. Д. Историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений / Я. Д. Грахов. – Одесса, 1856.
14. Державний архів Одеської області. – Ф. 1. Канцелярія Новоросійсько-го і Бессарабського генерал-губернатора. – Оп. 140, спр. 104. Справа про дворянські вибори в Катеринославській губернії 1868 р.
15. Дніпропетровськ: минуле і сучасне. – Д., 2001.
16. Екатеринослав. 23 января // Приднепров. край. – 1899. – 24 янв. – № 379. – С. 1–2.
17. Екатеринославский адрес-календарь. 1915 год. – Екатеринослав, 1915.
18. Журналы Бахмутского уездного земского собрания второго созыва с 27 октября по 4 ноября 1866 года. – Екатеринослав, 1867.
19. Завещание А. С. Понятовского // Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальна. – 1889. – 11 янв. – № 3. – С. 20–21.
20. Залюбовский Г. А. Новомосковские учебные заведения (окончание) / Г. А. Залюбовский // Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальна. – 1889. – 19 июля. – № 56. – С. 2–3.
21. И. Т. Эраст Константинович Бродский. Краткий биографический очерк / И. Т. – Екатеринослав, 1908.
22. Исторический очерк Екатеринославского реального училища // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальна. – 1884. – 18 июля. – № 57. – С. 4.
23. Исторический очерк Екатеринославского реального училища (продолжение) // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальна. – 1884. – 21 июля. – № 58. – С. 6.
24. Исторический очерк Екатеринославского реального училища (окончание) // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальна. – 1884. – 25 июля. – № 59. – С. 5.
25. Исторический очерк Екатеринославского реального училища за двадцать пять лет существования (1875–1900) / сост. С. Ф. Тимошенко. – Екатеринослав, 1901.
26. Ковнір Н. М. Микола Олександрович Корф – педагог, публіцист, земський діяч // Грані. – 2002. – № 5. – С. 10–14.
27. Корф Н. А. Земский вопрос (О народном образовании) / Н. А. Корф. – СПб., 1867.
28. Кушніренко І. К. Напівзабуті імена... / І. К. Кушніренко, В. Жилінський. – Запоріжжя, 2004.
29. Лісниковська І. С. М. О. Корф і розвиток освіти в Наддніпрянській Україні (60–80-і роки XIX ст.) / І. С. Лісниковська // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 184–190.



30. *Локоть Ф.* Столетие Екатеринославской классической гимназии 1805–1905 гг. Краткий исторический очерк / Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908.
31. *Лопатіна О. М.* Барон Корф – видатний просвітителі Запорізького краю / О. М. Лопатіна // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред) та ін. – Д., 2009. – Вип. 7. – С. 149–154.
32. *Мирончук В. Д.* Діячі освіти на Катеринославщині. Династія Ковалевських / В. Д. Мирончук, І. С. Лісниківська // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д., 2004. – Вип. 1. – С. 49–54.
33. Некролог // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальная. – 1893. – 28 сент. – № 101. – С. 2.
34. Отчет Екатеринославского губернского предводителя очередному губернского дворянскому собранию. 1886–1889. – Екатеринослав, 1889.
35. *Песковский М. Л.* Барон Н. А. Корф. Его жизнь и общественная деятельность / М. Л. Песковский. – СПб., 1893.
36. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания Сентябрьской сессии 1866 года. – Екатеринослав, 1867.
37. Постановления XXIII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания. С 3 по 14 декабря 1888 года с приложениями. – Екатеринослав, 1889.
38. Приднєпров'є. Ежегодник и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 год / под ред. Н. Г. Подковырова и А. Г. Авчинникова. – Екатеринослав, 1914.
39. Приложения к постановлениям XXXIV очередного Екатеринославского губернского собрания 1899 сессии 5–13 декабря 1899 года. – Екатеринослав, 1900.
40. *Прокопенко С. Л.* Діяльність Катеринославського реального училища в 1875–1900 рр. / С. Л. Прокопенко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 320–328.
41. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 1282. Канцелярия министра внутренних дел, оп. 3, спр. 127. Дело по канцелярии с представлением еженедельных записок по Екатеринославской губернии.
42. РГИА. – Ф. 1283. Канцелярия министра внутренних дел по делам дворянства, оп. 1, д. 23, 1905 г. Дело о дворянских выборах по Екатеринославской губернии.
43. РГИА. – Ф. 1284 Департамент общих дел МВД, оп. 91, д. 55, 1877 г. Б. Дело с копиями постановлений Екатеринославского губернского собрания.
44. РГИА. – Ф. 1284 Департамент общих дел МВД, оп. 91, д. 86, 1871 г. Б. Дело о дворянских выборах в Екатеринославской губернии.
45. РГИА. – Ф. 1284 Департамент общих дел МВД, оп. 91, д. 101, 1874 г. А. Дело по ходатайству дворян Павлоградского уезда (Екатеринославской губернии) об учреждении стипендии при Екатеринославской губернской гимназии имени статского советника Андрея Петровича Письменного.
46. *Савчук В. С.* Біля витоків Національної гірничої академії: від Катеринославського вищого гірничого училища до гірничого інституту (1896–1912) / В. С. Савчук // Бористен. – 2000. – № 2. – С. 13–14.
47. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866–1913 гг. Вип. первый. – Екатеринослав, 1916. – Ч. II (1890–1913 рр.).

48. Стенографический отчет к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания с 24 октября – 4 ноября 1869 года. – Екатеринослав, 1870.

49. Стенографический отчет о заседаниях XIV сессии Екатеринославского очередного губернского земского собрания с 8 по 19 декабря 1879 года. – Екатеринослав, 1880.

50. *Струков А. П.* Адрес от дворянства / А. П. Струков // Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальна. – 1889. – 13 дек. – № 98. – С. 3.

51. *Чабан М. П.* Птахи з гнізда Придніпров'я / М. П. Чабан. – Д., 2005.

52. *Чернова А. А.* Историческая записка о Екатеринославской Мариинской женской гимназии со времени ее основания до 1 августа 1881 г. / А. А. Чернова. – Екатеринослав, 1883.

53. *Штанский Н. И.* О мерах в народному образованию в Екатеринославской губернии (губернского гласного Н. Штанского) / Н. И. Штанский. – Екатеринослав, 1868.

54. *N. L.* К деятельности попечителей народных училищ / N. L. // Приднепровский край. – 1899. – 19 янв. – № 373. – С. 2.

*Надійшла до редколегії 03.11.2011*

УДК 94: 026 (477. 63) «1860/1916»

**Л. М. Лучка**

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

## **РОЛЬ БІБЛІОТЕЧНИХ ОСЕРЕДКІВ У РОЗВИТКУ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.**

Висвітлено стан та діяльність медичних бібліотечних осередків Катеринославщини, проаналізовано тематико-кількісний склад бібліотечних галузевих фондів за читацькими запитами. Визначено роль медичних діячів у процесі поширення знань та розповсюдження професійної літератури.

*Ключові слова:* медичні осередки, бібліотечні фонди, аналіз читання.

Освещены состояние и деятельность медицинских библиотечных участков, проанализирован тематико-количественный состав библиотечных отраслевых фондов по читательским запросам. Определена роль медицинских деятелей в процессе распространения знаний и профессиональной литературы.

*Ключевые слова:* медицинские участки, библиотечные фонды, анализ чтения.

The state and activities of medical library centers are shown. The author analyzes thematic and quantitative composition of library brunch collections

---

© Л. М. Лучка, 2012